

Milton ir Rose Friedman
RINKOS GALIA

Kiekvienas iš mūsų kasdien naudojasi begale gėrybių ir paslaugų - maitindamasis, rengdamasis, rūpindamasis stogu virš galvos ar paprasčiausiai leisdamas laiką savo malonumui. Savaiame suprantama, jos mums prieinamos, jei esame pasirengę už jas mokėti. Mes niekada nesusimąstome, kokia daugybė žmonių vienaip ar kitaip yra prisidėję teikiant šias gėrybes ir paslaugas. Mes niekada savęs neklausiamo, kaip gretimos krautuvės arba šių laikų universalinės parduotuvės lentynose atsiranda daiktai, kuriuos norime nusipirkti, ir kokių būdu dauguma mūsų sugebame užsidirbti pinigų šiems daiktams nusipirkti.

Natūraliai peršasi mintis, jog kažkas turėjo duoti įsakymus, kad "reikiami" produktai būtų gaminami "reikiamais" kiekiais ir tiekiami į "reikiamas" vietas. Tai vienas iš būdų koordinuoti daugybės žmonių veiklą - kariuomenės taikomas būdas. Generolas įsako pulkininkui, pulkininkas - majorui, majoras - leitenantui, leitenantas - viršilai, o viršila - eiliniam.

Tačiau toks komandinis metodas gali būti vienintelis ar pagrindinis organizavimo metodas tik labai mažoje grupėje. Net pats autokratiškiausias šeimos galva negali kontroliuoti kiekvieną kitų šeimos narių veiksmą vien įsakymais. Jokia bent kiek didesnė kariuomenė negali būti valdoma vien komandomis. Generolui neįmanoma turėti visą informaciją, kuri reikalinga valdant kiekvieną žemiausio eilinio veiksmą. Kiekviename įsakymų grandinės žingsnyje kareivis, karininkas ar eilinis privalo turėti nuožiūros laisvę, kad galėtų atsižvelgti į tą konkrečių aplinkybių teikiamą informaciją, kurios neturi įsakantis karininkas. Įsakymai turi būti papildomi savanorišku bendradarbiavimu - mažiau akivaizdžiu ir subtilesniu, bet kur kas svarbesniu daugybės žmonių veiklos koordinavimo būdu.

Rusija yra standartinis pavyzdys didžiulės ekonomikos, tariamai tvarkomos įsakymais. Tačiau tokia centralizuotai planuojama ekonomika yra daugiau regimybė negu faktas. Kiekviename ekonomikos lygmenyje įsiterpia savanoriškas bendradarbiavimas, papildantis centrinį planavimą arba atsveriantis jos nėpaslankumą, kartais legaliomis, kartais nelegaliomis priemonėmis.

Žemės ūkyje valstybinių ūkių darbininkams leidžiama laisvu nuo

darbo laiku savo mažuose privačiuose plotuose auginti derlių ar gyvulius savo pačių vartojimui arba pardavimui santykinai laisvoje rinkoje. Šie plotai apima mažiau nei vieną nuosimtį visos šalies dirbamos žemės, bet, sakoma, kad jie teikia beveik trečdalį visos žemės ūkio produkcijos Tarybų Sąjungoje ("sakoma", nes labai gali būti, kad kai kurie valstybinių ūkių produktai slaptai gabenami į privačių produktų rinką).

Darbo rinkoje individams retai įsakinėjama dirbti specifinį darbą; šia prasme darbas yra mažai valdomas. Yra nustatyti atlyginimai už įvairius darbus ir individai į juos siūlosi, visai kaip kapitalistiniuose kraštuose. Kartą pasisamdę jie vėliau gali būti atleisti arba gali pereiti į kitą labiau geidžiamą darbą. Daugybė apribojimų nustato, kas kur gali dirbti ir, žinoma, įstatymai draudžia kam nors imtis darbdavio vaidmens, nors esama daugybės nelegalių dirbtuvių, teikiančių paslaugas plačiai juodajai rinkai. Prievartinis darbų paskirstymas plačiu mastu tiesiog nėra įmanomas, ir, regis, neįmanoma visiškai nuslopinti privačios verslininkystės veiklą.

Įvairių darbų patrauklumas Tarybų Sąjungoje dažnai priklauso nuo jų teikiamų galimybių užįstatyminei ar priešįstatyminei ekonominei veiklai. Maskvos gyventojui, sugedus namų ūkio įrenginiui, gali tekti laukti išstis mėnesius, jeigu pagalbos jis kreipiasi į oficialią remonto įstaigą. Vietoj to jis gali pasisamdyti "šabašniką", dirbantį greičiausiai toje pačioje oficialioje įmonėje. Namų savininkas gauna greitai suremontuotą įrenginį, o "šabašnikas" gauna papildomų pajamų. Abu yra patenkinti.

Šie laisvos rinkos elementai klesti nepaisant jų nesuderinamumo su oficialia marksistine ideologija, nes jų išnaikinimo kaina būtų per didelė. Privatūs sklypai galėtų būti uždrausti, tačiau 1930-ųjų metų badmečiai primena žiauriausią tokio draudimo kainą. Tarybinė ekonomika toli gražu nėra efektyvumo pavyzdys. Be savanoriškumo elementų jos efektyvumo lygmuo būtų dar žemesnis. Nesena Kambodžos patirtis - tai tragiškas pavyzdys tos kainos, kurią reikia mokėti už visišką rinkos panaikinimą.

Kaip jokia visuomenė neveikia vien pagal komandinius principus, taip jokia visuomenė neveikia vien savanoriško bendradarbiavimo ar kooperavimosi principais. Kiekvienoje visuomenėje esama komandinių elementų. Jų yra įvairių formų. Jie gali būti tiesmukiški, pavyzdžiui, šaukimas į kariuomenę arba draudimas pirkti ir parduoti heroiną, arba teismo potvarkis bylinėtojų nutraukti tam tikrus specifinius veiksmus. Jie gali būti ir labai subtilūs, pavyzdžiui, didžiulis cigarečių apmokestinimas kovojant prieš rūkymą. užuomina, jeigu ne komanda kai kuriems iš mūsų.

Svarbiausia yra tai, kaip šie elementai derinami, ar laisvi mainai yra pirmiausia slapta veikla, kuri klesti dėl viešpataujančių komandinių elementų nepaslankumo, ar jie yra pagrindinis organizavimosi principas, daugiau ar

mažiau papildytas komandiniais elementais. Slapti savanoriški mainai gali sulaikyti komandinę ekonomiką nuo žlugimo ir net daryti vargais negalais šokią tokią pažangą. Bet jie nepajėgūs pakeisti tą tironiją, kuria komandinė ekonomika daugiausia remiasi. Laisvų mainų ekonomika pajėgi padidinti tiek žmogaus gerovę, tiek jo laisvę. Ji gali neprilygti savo pajėgumui šiais abiem atvejais, bet nėra žinoma nė vienos visuomenės, kuri kada nors būtų pasiekusi gerovės ir laisvės, nesivadovaudama savanoriškais mainais kaip pagrindiniu savo tvarkymosi principu. Čia turime tuoj pat pridurti, kad savanoriški mainai nėra pakankama gerovės ir laisvės sąlyga. Bent jau taip sako ligšiolinės istorijos pamokos. Daug visuomenių, kurios tvarkėsi daugmaž laisvų mainų pagrindu, nepasiekė nei visiškos gerovės, nei laisvės, nors ir pasiekė jų daugiau nei autoritarinės visuomenės. Bet laisvi mainai yra būtina tiek gerovės, tiek laisvės sąlyga. (...)

Kainų vaidmuo

Pagrindinė Adamo Smitho "Tautų gerovės" mintis apgaulingai paprasta: jeigu mainai tarp dviejų šalių savanoriški, jie nevyks, jeigu abi pusės nesitikės iš jų naudos. Dauguma ekonomikos klaidų kyla dėl šios paprastos minties nešupratimo, dėl tendencijos manyti, kad esama nustatyto dydžio pyrago ir kad viena pusė gali išlošti tik kitos sąskaita.

Ši esminė įžvalga akivaizdi paprastų mainų tarp dviejų individų atveju. Kur kas sunkiau suprasti, kaip mainai leidžia žmonėms visame pasaulyje bendradarbiauti vadovaujantis vien savo individualiais interesais.

Kainų sistema ir yra tasai mechanizmas, kuris atlieka šią užduotį be jokio centrinio vadovavimo, be būtinumo žmonėms vienyti ar mėgti vienas kitą. Kai jūs perkate pieštuką ar savo duoną kasdieninę, jūs nežinote, ar tas pieštukas buvo padarytas, o grūdas užaugintas balto ar juodaodžio žmogaus, kiniečio ar indo. Kainų sistema leidžia žmonėms taikiai bendradarbiauti vienu savo gyvenimo aspektu, o visais kitais aspektais kiekvienas užsiima savo paties reikalais.

Adamo Smitho genialioji įžvalga buvo jo suvokimas, kad kainos, kurios susiklosto savanoriškuose mainuose tarp pirkėjų ir pardavėjų, trumpai, laisvoje rinkoje, gali sukoordinuoti veiklą milijonų žmonių, iš kurių kiekvienas siekia savo tikslų, tokiu būdu, kuris naudingas kiekvienam. Tai buvo ir tebėra stulbinanti idėjų, kad ekonominė tvarka gali būti nesiektas padarinys daugybės žmonių veiksmų, kuriais kiekvienas siekia savų interesų.

Kainų sistema veikia taip puikiai, taip efektyviai, kad mes paprastai jos net nepastebime. Mes niekuomet nesuvokiame, kaip puikiai ji funkcionuoja, kol jos funkcionavimas nesutrunka, o ir tada mes retai suvokiame sutrikimo

priežastį.

Ilgos eilės prie benzino, kurios netikėtai atsirado 1974 metais po OPEC'o naftos embargo, o po to vėl 1979 pavasarį ir vasarą įvykus Irano revoliucijai, yra akivaizdus šių laikų pavyzdys. Abiem atvejais labai sutriko naftos tiekimas iš užsienio. Bet dėl to neatsirado eilių prie benzino Vokietijoje ar Japonijoje, kurios yra visiškai priklausomos nuo importuojamos naftos. Ilgiausios eilės Jungtinėse Valstijose, kur išgaunama daug nuosavos naftos, atsirado dėl vienintelės priežasties - įstatymo leidėjai, talkinami vyriausybės administracijos, neleido funkcionuoti kainų sistemai. Kai kuriose vietovėse kainos įstatymais buvo palaikomos žemiau to lygmens, kuris degalinėse turimo benzino kiekį būtų sulyginęs su tuo kiekiu, kurį vartotojai norėtų pirkti už tokią kainą. Tiekimas įvairioms šalies vietovėms buvo skirstomas pagal įsakymą, o ne atsižvelgiant į paklausą, kaip ji atsispindi kainose. Dėl to atsirado perteklius vienur ir stoka bei ilgos eilės kitur. Sklandus kainų sistemos funkcionavimas, kuris dešimtmečiais leido kiekvienam vartotojui nusipirkti benzino bet kurioje iš daugybės degalinių jam patogiausiu būdu ir su minimalia gaišatimi, buvo pakeistas biurokratine improvizacija.

Kainos atlieka tris ekonominės veiklos organizavimo funkcijas: pirma, jos perduoda informaciją, antra, jos skatina taikyti mažiausiai kainuojančius gamybos būdus ir todėl turimus išteklius panaudoti vertingiausiems tikslams, trečia, jos nustato, kas ir kiek gauna gaminamo produkto, t.y. vykdo pajamų paskirstymą. Šios trys funkcijos glaudžiai viena su kita susijusios.

Informacijos perdavimas

Tarkime, kad dėl vienokios ar kitokios priežasties padidėja pieštukų paklausa, sakykime, dėl gimimų bumo padidėja moksleivių skaičius. Mažmeninių prekių parduotuvėse bus pastebėta, kad perkama daugiau pieštukų. Jos užsakys jų daugiau iš didmeninės prekybos. Didmeninė prekyba užsakys jų daugiau iš gamintojų. Gamintojai užsakys daugiau medienos, daugiau grafito, daugiau žalvario, visų tų įvairiausių produktų, kurių reikia pieštukui pagaminti. Norėdami paskatinti savo tiekėjus gaminti daugiau šių medžiagų, jie turės pasiūlyti už jas didesnes kainas. Aukštesnės kainos paskatins tiekėjus samdyti daugiau darbininkų padidėjusiai paklausai tenkinti. Norėdami gauti daugiau darbininkų, jie turės siūlyti didesnius atlyginimus arba geresnes darbo sąlygas. Taip plėtėjančiais ratilais plinta banga, perduodanti žmonėms visame pasaulyje informaciją apie didėjančią pieštukų paklausą, arba, tiksliau, apie jos didėjimą produktui, kurį jie gamina jiems patiems nežinant to didėjimo priežasčių.

Kainų sistema perduoda tik svarbiają informaciją ir tik tiems žmonėms,

kuriems ji reikalinga. Antai medienos gamintojams nebūtina žinoti, ar pieštukų paklausa didėja dėl gausėjančių gimimų ar dėl to, kad, sakykim, 14 000 daugiau oficialių blankų turi būti pildomi pieštuku. Jiems net nebūtina žinoti, kad padidėjo pieštukų paklausa. Jiems pakanka žinoti, kad kažkas yra pasirengęs daugiau mokėti už medieną ir kad aukštesnė kaina išsilaikys pakankamai ilgai, kad būtų verta tenkinti šią paklausą. Ir vieną, ir kitą informaciją teikia rinkos kainos: pirmąją per dabartinę kainą, antrąją - per kainą, siūlomą už būsimą tiekimą.

Didžiausia problema veiksmingai perduoti informaciją - garantuoti, kad kiekvienas, kuriam ji reikalinga, ją gautų ir kad ji be reikalo neapkrautų to, kuriam ji neturi jokios reikšmės. Kainų sistema automatiškai išsprendžia šią problemą. Žmonės, kurie perduoda informaciją, yra suinteresuoti surasti tuos žmones, kurie gali ja pasinaudoti, ir jie pajėgūs tai padaryti. Žmonės, kurie gali informacija pasinaudoti, yra suinteresuoti ją gauti ir yra pajėgūs tai padaryti. Pieštuką gamintojas palaiko ryšį su žmonėmis, parduodančiais jam reikalingą medieną. Jis visuomet mėgina susirasti naują tiekėjų, kurie gali jam pasiūlyti geresnę produkciją ar žemesnę kainą. Panašiai medienos gamintojas palaiko ryšį su savo klientais ir yra visuomet pasirengęs ieškoti naujų. Kita vertus, žmonės, kurie šiuo metu verčiasi šia veikla ir kuriems nerūpi jos ateities perspektyvos, nesidomės medienos kaina ir nekreips į ją dėmesio.

Perduoti informaciją kainomis šiais laikais labai padeda organizuotos rinkos bei specialios komunikacijos priemonės. (...)

Kainos ne tik perduoda informaciją nuo paskutiniųjų pirkėjų mažmeninei prekybai, didmeninei prekybai, gamintojams bei išteklį savininkams; jos perduoda informaciją ir priešinga linkme. Tarkime, gaisras arba streikas sumažina tiekiamos medienos kiekį. Medienos kainos pakils. Pieštukų gamintojui tai bus ženklas, kas apsimoka mažiau sunaudoti medienos ir neapsimoka gaminti tokį pat pieštukų kiekį kaip anksčiau, nebent jis gali juos parduoti aukštesne kaina. Sumažėjusi pieštukų gamyba leis mažmeninei prekybai pakelti kainą, o aukštesnė kaina informuos paskutinį vartotoją, kad jam verta trumpiau drožti pieštuką prieš jį išmetant arba įsigyti automatinį pieštuką. Ir čia vėl jam nebūtina žinoti, kodėl pieštukai pabrango, o tik tai, kad jie pabrango.

Visa, kas trukdo kainoms laisvai reikšti paklausos ar pasiūlos sąlygas, kliudo perteikti tikslią informaciją. Privati monopolija - vieno gamintojo ar gamintojų kartelio kontrolė tam tikrai prekei - yra vienas pavyzdys. Ji netrukdo perduoti informaciją per kainų sistemą, bet iškreipia perduodamą informaciją. Naftos kartelio keturis kartus pakelta naftos kaina 1973 metais teikė labai svarbią informaciją. Tačiau jo perduodama informacija neatspindėjo

nestaigaus naftos pasiūlos sumažėjimo, nei naujo techninio atradimo apie jos būsimus tiekimus, nei kokios nors fizinio ar techninio pobūdžio aplinkybės, turinčios reikšmės santykiniam naftos ir kitų energijos išteklių pereinamumui. Jis paprasčiausiai perdavė informaciją, kad grupei valstybių pavyko įšaldyti kainas ir pasidalinti rinką.

Naftos bei kitų energijos rūšių kainų kontrolė, vykdyta JAV vyriausybės, savo ruožtu trukdė tiksliai perduoti informaciją benzino vartotojams apie OPEC'o kartelio vaidmenį. Tai tik sustiprino OPEC'o kartelį, nes nebuvo leista aukštesnėmis kainoms skatinti JAV vartotojus naftą taupyti; todėl Jungtinėms Valstijoms prireikė daugybės naujų komandinės ekonomikos elementų skirstant sunykusią pasiūlą. (Energijos departamentas 1979 metais samdė 20 000 tarnautojų, o jų išlaidos sudarė 10 mlrd. dolerių.) Nors kainų sistemos trikdymai iš verslo pusės nėra nereikšmingi, šiais laikais svarbiausias kišimosi į laisvos rinkos sistemą šaltinis yra valdžia su savo tarifais bei kitais tarptautinės prekybos apribojimais, vidaus kainų, įskaitant atlyginimus, įšaldymais ar manipuliavimais, valstybiniu atskirų gamybos šakų reguliavimu, finansine politika, vedančia prie nesaistomos infliacijos ir daugybė kitų priemonių.

Vienas iš svarbiausių neigiamų nesaistomos infliacijos padarinių yra, taip sakant, triukšmo įnešimas į kainų perduodamą informaciją. Pavyzdžiui, kvant medienos kainai, tokiu atveju negali žinoti, ar tai vyksta dėl to, kad infliacija pakelia visas kainas, ar dėl to, kad dabar didesnė medienos paklausa arba mažesnė pasiūla negu kitų produktų iki kainos pasikeitimo. Informacija, kuri svarbi organizuojant gamybą, pirmiausia yra informacija apie santykinės kainas - apie vieno produkto kainą palyginti su kito. Didelė infliacija, ypač trūkčiojanti infliacija, nuskandina šią informaciją beprasmiškame informaciniame triukšme.

Stimulai

Veiksmingas informacijos perdavimas yra bevertis, jeigu jis tam tikriems žmonėms nesuteikia veikimo stimulo, pagrįsto šia informacija. Medienos gamintojo nesudomintų žinia apie padidėjusią medienos paklausą, jeigu aukštesnė medienos kaina neskatinų jo didinti jos gamybą. Vienas iš nuostabiausių laisvų kainų sistemos bruožų yra tas, kad informaciją teikiančios kainos taip pat duoda akstiną reaguoti į ją tinkamiausiu būdu.

Ši kainų funkcija glaudžiai susijusi su trečiąja funkcija - pajamų paskirstymu - ir negali būti paaiškinta neatsižvelgiant į ją. Gamintojo pajamos - ką jis gauna už savo veiklą - tai skirtumas tarp to, kiek jis gauna pardavęs savo gaminį, ir to, kiek jis išleidžia jį gamindamas. Jis gamina

balansuodamas vieną su kitu, nes, jeigu jis gamintų bent kiek daugiau, tai jo išlaidos padidėtų tiek pat, kiek ir pajamos. Aukštesnė kaina šią ribą pastūmėja.

Apskritai, kuo daugiau jis gamina, tuo didesnė plečiamos gamybos kaina. Jis turi medieną gabenti iš vis mažiau prieinamų ar šiaip mažiau palankių vietovių; turi samdyti mažiau kvalifikuotus darbininkus arba mokėti didesnius atlyginimus, kad patrauktų kvalifikuotus darbininkus iš kitur. Bet dabar aukštesnė kaina jam leidžia didinti šias naujas išlaidas, teikia stimulą didinti gamybą ir tam ieškoti tinkamų priemonių.

Kainos skatina veikti vadovaujantis informacija ne tik apie gaminių paklausą, bet ir apie efektyviausią būdą sukurti gaminį. Tarkime, atsiranda tam tikros rūšies medienos stygius ir todėl palyginti su kitomis ji pabrangsta. Pieštukų gamintojas šią informaciją gauna per išaugusią tos rūšies medienos kainą. Kadangi jo pajamos taip pat priklauso nuo skirtumo tarp perdavimo įplaukų ir išlaidų, jis yra suinteresuotas taupyti šios rūšies medieną. Kitas pavyzdys: ar medkirčiams labiau apsimoka naudotis motoriniu ar rankiniu pjūkle, priklauso nuo kiekvieno iš jų kainos, nuo darbo kiekio, kurio kiekvienas reikalauja ir nuo atlyginimo už skirtingas darbo rūšis. Medienos paruošų verslovė suinteresuota gauti reikiamų techninių žinių ir derinti jas su kainų teikiama informacija, kad galėtų sumažinti išlaidas.

Arba paimkime subtilesnį kainų sistemos veikimo pavyzdį. OPEC'o surežisuotas naftos kainų pakilimas 1973 metais šiek tiek padidino rankinio pjūklo paklausą pakeldamas naudojimosi mechaniniu pjūkle kainą. Jei tai atrodo nereikšminga, pasvarstykime, kokie skirtingi padariniai būtų gabenant paruošas iš miško į lentpjūves dizeliniais ir benziniais sunkvežimiais.

Panagrinėkime šį pavyzdį toliau. Aukštesnė naftos kaina, jeigu jai buvo leidžiama kilti, pakėlė kainas tų gaminių, kuriems daugiau suvartojama naftos, palyginti su tais, kuriems jos suvartojama mažiau. Vartotojai suinteresuoti keisti pirmuosius į pastaruosius. Akivaizdžiausi pavyzdžiai - tai didesnių automobilių keitimas į mažesnius, taip pat kūrenimo nafta keitimas į kūrenimą anglimi ar mediena. Žvilgtelėkime į tolesnius padarinius. Kadangi santykinė medienos kaina pakilo ar dėl aukštesnės jos gavimo kainos, ar dėl padidėjusios jos, kaip energijos šaltinio pakaitalo, paklausos, atitinkamai išaugusi pieštukų kaina vartotojams tapo akstinu taupyti pieštukus! Ir tokių padarinių įvairovė - begalinė.

Šį stimuliacinį poveikį aptarėme kol kas tik gamintojų ir vartotojų atžvilgiu. Bet jis paliečia ir darbininkus bei kitų gamybos išteklių savininkus. Didesnė medienos paklausa paprastai pakelia medkirčių atlyginimus. Tai yra ženklas, kad šios rūšies darbas turi didesnę paklausą nei anksčiau. Didesnis atlyginimas skatina darbininkus veikti vadovaujantis šia informacija. Tie iš jų, kurie buvo gana abejingi medkirčio verslui, lyginant su kitais

užsiėmimais, dabar greičiausiai jį pasirinks. Daugiau jaunimo, ateinančio į darbo rinką, imsis šios profesijos. Ir čia taip pat valdžios kišimasis, pavyzdžiui, nustatant minimalius atlyginimus, arba profsajungų veiksmai, ribojantys darbo pasiūlą, gali iškreipti perduodamą informaciją arba trukdyti individams laisvai veikti vadovaujantis ta informacija.

Informacija apie kainas, tebūnie tai skirtingų užsiėmimų atlyginimai, žemės renta ar skirtingai panaudojamo kapitalo pelnas, nėra vienintelė reikšminga informacija sprendžiant klausimą, kaip panaudoti tam tikrus išteklius. Ji gali būti net ne pati svarbiausia informacija, ypač panaudojant savo paties darbą. Sprendimas čia dar priklauso nuo asmeninių interesų bei sugebėjimų, nuo to, ką didysis ekonomistas Alfredas Marshallas vadino profesijos pranašumų ir trūkumų visuma, apimančia piniginius ir nepiniguosius aspektus. Pasitenkinimas darbu gali kompensuoti mažą atlyginimą. Kita vertus, didesnis atlyginimas gali kompensuoti nemalonų darbą.

Pajamų pasiskirstymas

Pajamas, kurias kiekvienas asmuo gauna per rinką, lemia, kaip matėme, skirtumas tarp to, ką jis gauna už prekių ir paslaugų pardavimą, ir to, ką jis atiduoda šias prekes ir paslaugas gamindamas ar teikdamas. Įplaukas dažniausiai sudaro tiesioginis užmokestis už gamybos išteklius, kuriais disponuojama, - užmokestis už darbą, už žemės, pastatų ar kitokio kapitalo naudojimą. Verslininko, panašiai kaip ir pieštukų gamintojo, atvejis skiriasi tik forma, bet ne turiniu. Jo pajamos taip pat priklauso nuo turimų gamybos išteklių ir tos kainos, kurias rinka duoda už jų panaudojimą, nors šiuo atveju svarbiausias jo disponuojamas gamybos išteklius gali būti sugebėjimas verslą organizuoti, koordinuoti kitus naudojamus išteklius, imtis rizikos ir t.t. Jis gali turėti savo nuosavybėje ir kai kuriuos kitus verslo naudojamus gamybos išteklius, ir tokiu atveju pajamas jis gauna iš jais teikiamų paslaugų rinkos kainų. Panašiai ir šiuolaikinių korporacijų atsiradimas nepakeičia reikalo esmės. Mes kartais kalbame apie "korporacijos pajamas", apie "biznio pajamas". Bet tai yra perkeltinė kalba. Korporacija yra tarpininkas tarp jos savininkų - akcininkų, ir kitų, ne jų pačių, išteklių, kuriuos ji perka. Tik žmonės gauna pajamas, ir jie gauna jas per rinką iš savo turimų išteklių, kurie gali būti korporacijos akcijos, obligacijos, žemė ar tiesiog jų sugebėjimai.

Tokiose šalyse kaip Jungtinės Valstijos, svarbiausias gamybos išteklius yra asmens gamybiniai sugebėjimai, kuriuos ekonomistai vadina "žmogiškuoju kapitalu". Maždaug trys ketvirčiai visų pajamų, gaunamų Jungtinėse Valstijose per rinkos operacijas, yra kompensacija už samdomą darbą (atlyginimai, algos bei priedai), ir maždaug pusė kitų - tai žemės ūkio savininkų bei kitokių

atsitiktinumas ir pasirinkimas - šiuose pavyzdžiuose dažniausiai vartotoju pasirinkimas lemia santykinę įvairių paslaugų rinkos kainas. Tačiau kaina, kuria rinka vertina mūsų naudojamus išteklius, taip pat priklauso nuo mūsų pačių sprendimų, nuo to, kur mes pasirenkame savo gyvenamąją vietą, kaip nusprendžiame tuos išteklius panaudoti, kam paroduame juos naudojančias paslaugas ir t.t.

Kiekvienoje visuomenėje, kad ir kaip tvarkomoje, visuomet esama nepasitenkinimo pajamų pasiskirstymu. Kiekvienam iš mūsų sunku suprasti, kodėl turime gauti mažiau už kitus, regis, ne daugiau nusipelnčius arba kodėl mes turėtume gauti daugiau už daugelį kitų, kurių poreikiai, regis, tokie patys ir kurių nuopelnai ne mažesni. Tolimesnės pievos visuomet atrodo žalesnės, todėl mes kaltiname esamą sistemą. Komandinėje sistemoje pavydas ir nepasitenkinimas nukrypsta į valdančiuosius. Laisvos rinkos sistemoje jie nukrypsta į rinką.

Viena iš padarinių - tai mėginimas atskirti šią kainų sistemos funkciją - pajamų paskirstymą - nuo kitų jos funkcijų - informacijos perdavimo ir stimulų teikimo. Didelė valdžios veiklos dalis Jungtinėse Valstijose bei kitose šalyse, kur yra rinkos tvarka, pastaraisiais dešimtmečiais - tai pastangos pakeisti rinkos vykdomą pajamų paskirstymą kitokio ir lygesnio pajamų paskirstymo mechanizmu. Stipri viešosios nuomonės srovė reikalauja dar lygesnių žingsnių šia linkme.

Tačiau kad ir kaip mes to norėtume, paprasčiausiai neįmanoma naudotis kainomis kaip informacijos perdavimo ir atitinkamos veiklos stimuliavimo įrankiu neleidžiant joms veikti, o galbūt net lemti pajamų pasiskirstymą. Jeigu tai, ką asmuo gauna, nepriklauso nuo jo paslaugų kainos, tai kas jį skatins domėtis kainomis ir veikti vadovaujantis jų teikiama informacija? Jeigu Red Adair'o pajamos būtų tos pačios nepriklausomai nuo rizikos laipsnio trumdant naftos gręžinių prasiveržimus, tai koks jam būtų akstinas rizikuoti? Jis galėtų vieną kartą tai padaryti nuotykiu dėlei. Bet ar jis tai padarytų savo pagrindiniu užsiėmimu? Jeigu jūsų pajamos būtų tos pačios nepriklausomai nuo to, ar jūs sunkiai dirbate, ar dykinėjate, tai kodėl jūs turėtumėt sunkiai dirbti? Kodėl jūs turėtumėt vargintis ieškodamas pirkėjo. Labiausiai vertinančio jūsų prekę, jeigu jūs neturėtumėt iš to vargo jokios naudos? Jeigu nebūtų atlyginama už sukauptą kapitalą, tai argi kas nors atidėliotų velesniam laikui tai, kuo jis gautų mėgautis dabar? Kam taupyti? Kaip dabar turimas fizinis kapitalas būtų galėjęs atsirasti individams save savanoriškai apribojant? Jeigu nebūtų atlyginama už kapitalo išlaikymą, argi nebūtų išiekojamas visas sukauptas ar paveldėtas kapitalas? Jeigu kainoms neleidžiama veikti pajamų pasiskirstymo, jos negali būti panaudotos kitiems tikslams. Vienintelė alternatyva yra komanda. Vienokia ar kitokia

valdžia turėtų spręsti, kam, ką ir kiek gaminti. Ji turėtų spręsti, kas turi šluoti gatves ir kas turi vadovauti gamyklai, kas turi būti policininku ir kas gydytoju.

Glaudus ryšys tarp kainų sistemos trijų funkcijų savaip pasireiškia komunistiniuose kraštuose. Visa jų ideologija pagrįsta tariamu darbe išnaudojimu kapitalizmo sąlygomis ir atitinkamai pranašumu visuomenės, kuri vadovaujasi Markso teze "kiekvienam pagal poreikius, iš kiekvieno pagal sugebėjimus". Tačiau grynai komandinės ekonomikos negalimumas neleido jiems pajamas visiškai atskirti nuo kainų.

Žemės, pastatų ir kitų fizinių išteklių atžvilgiu jie daugiausia pasistūmėjo į priekį padarydami juos valdžios nuosavybe. Bet ir čia šių priemonių padarinys - stimulų palaikyti ir tobulinti fizinį kapitalą stoka. Kai daiktas yra visų nuosavybe, jis yra niekieno nuosavybė, ir niekas nėra tiesiogiai suinteresuotas jį saugoti ar rūpintis jo būkle. Štai kodėl pastatai Tarybų Sąjungoje, panašiai kaip komunaliniai namai Jungtinėse Valstijose, atrodo nutriušę nepraėjus keletui metų nuo jų pastatymo, valstybinių gamyklų įrenginiai greitai genda ir juos nuolat reikia remontuoti, o piliečiai turi kreiptis į juodąją rinką norėdami išlaikyti tą kapitalą, kurį jie turi asmeniškai naudoti.

Žmoniškųjų išteklių atžvilgiu komunistinės valdžios nesugebėjo žengti taip toli, kaip su fiziniais ištekliais, nors tam jos padėjo daug pastangų. Jos buvo net priverstos leisti žmonėms tam tikru mastu būti savo pačių šeimininkais, daryti savo sprendimus, taip pat leisti kainoms veikti jų sprendimus ir iš dalies lemti jų pajamas. Jos, žinoma, iškreipė šias kainas, neleido joms tapti laisvomis rinkos kainomis, tačiau jos nepajėgė išnaikinti rinkos jėgų.

Akivaizdus komandinės sistemos neveiksmingumas paskatino socialistinių kraštų - Rusijos, Čekoslovakijos, Vengrijos, Kinijos - planuotojus ieškoti galimybių daugiau panaudoti rinką gamybai organizuoti. Rytų ir Vakarų ekonomistų konferencijoje mums yra tekę išklaudyti puikų vengrų marksisto ekonomisto pranešimą. Pasirodo, jis pats vienas naujai atrado Adamo Smitho "nematomos rankos" idėją - tikrai iškilus, nors kiek ir pavėluotas intelektualinis atradimas. Tačiau jis pamėgino ją patobulinti, kad kainų sistemą galima būtų pritaikyti perduodant informaciją ir organizuojant veiksmingą gamybą, bet jos netaikyti skirstant pajamas. Ką ir sakyti, jam tai nepavyko teoriškai, kaip komunistiniams kraštams tai nepavyko praktiškai. (...)

Valdžios vaidmuo

Koks valdžios vaidmuo šioje srityje? Tam tikru mastu valdžia yra savanoriškos kooperacijos forma, būdas, kurį žmonės pasirenka siekti kai

kurių savo tikslų, jeigu jis jiems atrodo veiksmingiausias.

Aiškiausias pavyzdys yra vietinė valdžia tokiomis sąlygomis, kur žmonėms leidžiama laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą. Čia jūs galite pasirinkti gyventi vienoje ar kitoje bendruomenėje iš dalies priklausomai nuo to, kokias paslaugas teikia jos valdžia. Jeigu jūs nepritariate jos veiklai arba nenorite už ją mokėti ir jeigu kitos jos paslaugos, kurioms jūs pritariate ir už kurias norite mokėti, pirmosios nenusveria, jūs galite balsuoti prieš ją kojomis persikeldami kitur. Kol yra pasirinkimo alternatyvos, tol yra konkurencija - ribota, bet reali.

Tačiau valdžia nėra vien tai. Ji yra ir toji institucija, kuriai paprastai suteikta monopolija pavartoti jėgą kaip priemonę, kuria kai kurie iš mūsų gali teisėtai varžyti kitus. Valdžios vaidmuo šia rimtesne valdžios prasme laikui bėgant iš esmės kito daugelyje visuomenių ir jis labai skirtingas įvairiose dabartinėse visuomenėse. (...)

Tačiau šiose įvadinėse pastabose mums rūpi kitas klausimas. Visuomenėje, kurios nariai siekia kuo didesnės pasirinkimo laisvės sau kaip individams, kaip šeimoms, kaip savanoriškų grupių nariams, kaip valstybės piliečiams, koks vaidmuo tokioje visuomenėje turėtų būti skirtas valdžiai?

Nėra lengva geriau atsakyti į šį klausimą, negu tai padarė Adamas Smithas prieš du šimtus metų:

Vadinasi, visiškai pašalinus bet kokias privilegijų ar apribojimų sistemas, savaime susiklosto akivaizdi ir paprasta prigimtinės laisvės sistema. Kiekvienam žmogui, jei jis nepažeidžia teisingumo taisyklių, paliekama visiška laisvė siekti savo tikslų kaip jis pats išmano ir savo darbštumu bei kapitalu varžytis su bet kuriuo kitu žmogumi ar žmonių sambūriu. Suverenas visiškai atleidžiamas nuo pareigos, kurią mėgindamas atlikti jis visuomet rizikuoja nueiti begaliniais klystkeliais ir kurią įvykdyti niekuomet negali pakakti žmogaus išminties ar išmanymo - pareigos prižiūrėti privačių asmenų verslą ir jį kreipti visuomenės naudoms linkme. Prigimtinės laisvės sistemoje suverenas turi tik tris pareigas, tris didžiulės svarbos pareigas, bet visiškai aiškias ir suprantamas sveikam protui: pirma, tai pareiga ginti visuomenę nuo kitų nepriklausomų visuomenių smurto ir kišimosi; antra, tai pareiga ginti kiek įmanoma kiekvieną visuomenės narį nuo bet kurio kito jos nario vykdomo neteisingumo ar priespaudos ir garantuoti griežtą teisingumo laikymąsi; ir trečia, tai pareiga kurti ir palaikyti kai kuriuos viešus darbus bei kai kurias viešas įstaigas, kurias jokiam individui ar mažai individų grupei gali neapsimokėti kurti ir palaikyti, nes pelnas čia niekada neatlygintų jokio individo ar mažo jų skaičiaus išlaidų, nors jos su kaupu atsilygintų didžiajai visuomenei *

* Adam Smith, *The Wealth of Nations* (1776). London, Methuen, 1930, vol. 1, p. 325.

Dvi pirmosios pareigos yra aiškios ir suprantamos - tai visuomenei priklausančių individų apsauga nuo prievartos, kuri gali kilti iš išorės arba iš jų bendrapiliečių. Nesant tokios apsaugos, mes iš tiesų neturime pasirinkimo laisvės. Ginkluoto plėšiko pasiūlymo "Pinigai arba gyvybė!" niekas nepalaikytų laisvo apsisprendimo siūlymu, o po jo atliktus mainus - laisvais.

Žinoma, kaip ne kartą įsitikinsime šioje knygoje, vienas dalykas - suformuluoti tikslą, kuriam institucija, ypač valdiška, "privalo" tarnauti, ir visai kitas dalykas - išsiaiškinti tikslus, kuriems ji iš tikrųjų tarnauja. Ketinimai asmenų, atsakingų už institucijos steigimą, dažnai labai skiriasi nuo ketinimų tų, kurie ją aptarnauja. Ne mažiau svarbu ir tai, kad gauti rezultatai dažnai labai skiriasi nuo tų, kurių tikėtasi.

Karo ir policijos pajėgos reikalingos užkirsti kelią prievartai iš išorės ir iš vidaus. Ne visada jos tai sėkmingai atlieka ir kartais yra panaudojamos visiškai kitiems tikslams. Viena iš svarbiausių problemų kuriant ir išsaugant laisvą visuomenę - tai garantija, kad valdžiai suteikta prievartos jėga laisvei apsaugoti būtų apribota šia funkcija ir netaptų grėsme pačiai laisvei. Mūsų šalies įkūrėjai, spręsdami kaip tik šią problemą, priėmė Konstituciją. O mes esame linke ją užmiršti.

Adamo Smitho antroji pareiga yra daugiau nei policinė žmonių apsaugos fizinės prievartos funkcija; jai taip pat priklauso "griežto teisingumo užtikrinimas". Jokie savanoriški mainai, bent kiek sudėtingesni ar apimantys didesnę laiko tarpą, negali būti skaidraus aiškumo. Neužtektų viso pasaulio popieriaus norint iš anksto numatyti visus netikslumus, kurie gali kilti, ir griežtai apibrėžti įvairių šalių mainuose pareigas kiekvienu atveju. Nesutarimams išsiaiškinti turi būti rastas tarpininkas. Pats tarpininkavimas gali būti savanoriškas ir nuo valdžios nepriklausantis. Jungtinėse Valstijose šiandien dauguma ginčų, kylančių dėl komercinių kontraktų, sprendžiami pasitelkiant privačius arbitrus, kurie pasirenkami pagal iš anksto nustatytą procedūrą. Dėl šio poreikio labai paplito privati teisminė sistema. Tačiau aukščiausios instancijos teismas priklauso valstybinei teismų sistemai.

Valdžia taip pat turi nustatyti bendras taisykles, lengvinančias savanoriškus mainus - taisykles, apibrėžiančias laisvos visuomenės piliečių žaidžiamą ekonominį ir socialinį žaidimą. Akivaizdžiausias pavyzdys - nuosavybės ribų griežtas nustatymas. Aš esu namo savininkas. Ar jūs pažeidžiate mano nuosavybę, jeigu savo lėktuvu praskrendate dešimt pėdų virš mano

stogo? Arba tūkstantį pėdų? Trisdešimt tūkstančių pėdų? Nėra jokios "natūralios" ribos tarp to, kur baigiasi mano nuosavybės teisės ir prasideda jūsų teisės. Pagrindinis būdas, kuriuo visuomenėje klostėsi sutarimas dėl nuosavybės taisyklių, buvo paprotinės teisės plėtotė, nors šiais laikais didėjantį vaidmenį vaidina įstatymų leidyba.

Trečioji Adamo Smitho pareiga kelia didžiausias problemas. Jis pats ją laikė mažai kur pritaikomą. Bet nuo tų laikų ja vis dažniau remiamasi pateisinant nepaprastai plačius valdžios veikimo įgaliojimus. Mūsų požiūriu, teisėta valdžios pareiga - saugoti ir stiprinti laisvą visuomenę; bet ši pareiga gali būti aiškinama ir taip, kad pateisintų neribotą valdžios galių plėtimą.

Minėtas teisėtumo elementas priklauso nuo kai kurių prekių ir paslaugų tiekimo didelių kaštų. Paimkime paprastą pavyzdį, kurį mini Smithas apibūdindamas trečiąją pareigą: miestų gatvės ir bendro naudojimo plentai galėtų būti tiesiami privačių mainų pagrindu atlyginant išlaidas mokesčiu už pravažiavimą. Tačiau patys šio mokesčio surinkimo kaštai greičiausiai būtų labai dideli palyginti su gatvių ir plentų tiesimo ir priežiūros kaštais. Vadinasi, tai būtų toks "viešas darbas", kurio imtis "jokiam individui... gali neapsimokėti", nors jis būtų naudingas "didžiajai visuomenei".

Kiek įmantresnis atvejis - vadinamieji padariniai "trečiajai šaliai", tai yra žmonėms, kurie nėra tam tikrų mainų šalys. Klasikinis jų pavyzdys - aplinkos tarša. Antai jūsų krosnies dūmai suteršia praeivio, "trečiosios šalies", marškinių apykaklę. Netyčia jūs padarėte išlaidų trečiajai šaliai. Galbūt už tam tikrą atlyginimą jis sutiktų tokią padėtį pakesti, tačiau jums paprasčiausiai neįmanoma identifikuoti visų taip nukentėjusių žmonių, o jiems - išsiaiškinti, kas suteršė jų apyakakles, ir pareikalauti iš jūsų atlyginti nuostolius individualiai arba sudaryti individualius sandėrius.

Jūsų veiksmų padariniai trečioms šalims nebūtinai žalingi, jie gali būti naudingi. Antai jūs gražiai sutvarkote savo namo aplinką ir visi praeiviai žavis reginiu. Jie net sumokėtų už šį malonumą, tačiau praktiškai neįmanoma jų apmokestinti už jūsų nuostabių gėlynų reginį.

Kalbant specialiais terminais, čia susiduriame su "rinkos neveiksmingumu", atsirandančiu dėl "išorinių" arba "kaimynystės" padarinių, kurių praktiškai neįmanoma (tai per daug kainuotų) atlyginti ar įkainuoti; trečiosioms šalims primetami nesavanoriški mainai.

Beveik visa, ką darome, turi padarinių, nors ir labai nedidelių ir tolimų, trečiajai šaliai. Todėl iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad Adamo Smitho nurodyta trečioji pareiga pateisina beveik kiekvieną valdžios priemonę. Tačiau tai klaidingas įspūdis. Valdžios priemonės taip turi padarinių trečiajai šaliai. "Valdžios neveiksmingumas", panašiai kaip "rinkos neveiksmingumas", gali būti dėl "išorinių" arba "kaimynystės" padarinių. Ir jeigu tokie padariniai

turi reikšmės rinkos sandėriui, jie greičiausiai turi reikšmės ir valdžios priemonėms, skirtoms atitaisyti "rinkos neveiksmingumą". Pirminis trečios šalies padarinių individualiems veiksams šaltinis - tai sunkumas identifikuoti išorinę žalą ar naudą. Kai nėra sunku nustatyti, kas yra nukentėjęs ir kas yra turėjęs naudos, ir koks tos žalos ar naudos dydis, tada gana paprasta pašalinti nesavanoriškus mainus ar bent reikalauti individualios kompensacijos. Kai dėl jūsų neapdairumo jūsų automobilis kliudo kito automobilį, jus galima priversti atlyginti nuostolius, net jeigu įvykis buvo netyčinis. Jeigu būtų lengva nustatyti, kieno apykaklės bus suterštos, jums būtų įmanoma atlyginti žmonėms jų nuostolius arba, alternatyviai, jiems būtų įmanoma mokėti jums, kad mažiau terštumėte.

Jeigu individams sunku nustatyti, kas kam daro žalą, ar teikia naudą, tai ir valdžiai bus ne mažiau sunku. Todėl jos mėginimai padėti taisyti lengvai gali tą padėti pabloginti, o ne pagerinti - padaryti išlaidų niekuo dėtomis trečioms šalims arba duoti pelnytis laimingiems prašalaičiams. Finansuodama savo veiklą, ji turi rinkti mokesčius, kurie veikia mokėtojų elgesį - dar vienas padarinys trečiajai šaliai. Be to, kiekvienas valdžios galios plėtimas, kad ir kokiais tikslais vykdomas, didina pavojų, kad užuot tarnavusi savo piliečių daugumai, valdžia taps įrankiu vieniems jos piliečiams išnaudoti kitus. Kiekviena valdžios priemonė - lazda su dviem galais.

Savanoriški mainai gali turėti kur kas daugiau trečios šalies padarinių negu atrodo iš pirmo žvilgsnio. Paimkime paprastą pavyzdį: arbatpinigių davimas restorane yra paprotys, kurio veikiami jūs prisidedate prie geresnio aptarnavimo visai jums nepažįstamų ir niekad nesutiktų žmonių, o mainais gaunate geresnį aptarnavimą dėka trečių šalių analogiškų veiksmų. Vis dėlto kai kurie privačių veiksmų padariniai trečioms šalims būna pakankamai reikšmingi, kad būtų pateisinamas valdžios įsikišimas. Piktnaudžiavimai trečiaja iš Smitho paminėtų pareigų nėra liudijimas, kad tokio pateisinimo našta priklauso kišimosi šeiminkams. Mes turime įprasti atidžiai pasverti tiek siūlomo valstybės kišimosi naudą, tiek žalą ir reikalauti, kad naudos persvara būtų labai aiški prieš griebiantis tokio veiksmo. Tokią nuostatą diktuoja ne tik sunkumai įvertinti galimą valstybės kišimosi žalą, bet dar ir kita aplinkybė. Patirtis rodo, kad valdžiai kartą nusigriebus tam tikros veiklos ji retai kada nutraukiama. Tokia veikla gali nepateisinti lūkesčių, bet tai greičiau skatina ją plėsti, didinti jai skiriamą biudžetą, o ne ją apriboti ar nutraukti.

Ketvirtoji valdžios pareiga, kurios Adamas Smithas atskirai nepamini - tai pareiga globoti tuos bendruomenės narius, kurie negali būti laikomi "atsakingais" asmenimis. Ši pareiga, kaip ir trečioji, taip pat lengvai pasiduoda dideliems piktnaudžiavimams. Bet ji neišvengiama.

Laisvė yra prasmingas tikslas tik atsakingiems asmenims. Mes nepripažįstame laisvės bepročiams ar vaikams. Tenka kažkur nubrėžti ribą tarp atsakingų asmenų ir kitų, nors dėl to nukenčia laisvės, kaip mūsų galutinio tikslo, apibrėžtumas. Negalime kategoriškai atmesti paternalizmo atžvilgiu tų, kuriuos laikome neatsakingais.

Atsakomybę už vaikus mes visų pirma atiduodame tėvams. Šeima, o ne individas, visuomet buvo ir tebėra pagrindinė mūsų visuomenės ląstelė, nors jos vaidmuo aiškiai sumažėjęs, o tai vienas iš labiausiai apgailėtinių valstybinio paternalizmo padarinių. Tačiau atsakomybės už vaikus suteikimas tėvams yra ne principo, o greičiau pragmatinis sprendimas. Mes tikime, ir ne be pagrindo, kad tėvams labiau nei kam kitam rūpi jų vaikai ir kad jie patikimai gali jais pasirūpinti, kol šie taps atsakingais asmenimis. Tačiau mes netikime tėvų teise daryti su savo vaikais kas patinka - juos mušti, žudyti ar parduoti vergovėn. Vaikai - tai atsakingi asmenys užuomazgoje. Jie turi savas pagrindines teises ir nėra tik žaislai savo tėvų rankose.

Adamo Smitho trys arba mūsų keturios valdžios pareigos iš tiesų yra "didžiulės svarbos", bet jos toli gražu nėra "visiškai aiškios ir suprantamos sveikam protui", kaip jam atrodė. Nors mes negalime įvertinti konkretaus valstybės kišimosi akto plika nuoroda į vieną ar kitą iš šių pareigų, tačiau jos teikia principus, kuriais galime remtis svarstydami visus už ir prieš. Net labai laisvai jas interpretuojant, reikėtų atmesti daugybę dabartinių valstybės kišimosi formų - visas tas "privilegijų ar apribojimų sistemas", prieš kurias kovojo Adamas Smithas ir kurios jo dėka vėliau buvo panaikintos, bet nuo to laiko vėl atsirado pavidalu tarifų, valdžios nustatomų kainų ir atlyginimų, įvairių verslo apribojimų bei daugybės kitų nukrypimų nuo jo "paprastos prigimtinių laisvių sistemos".

Apribota valdžia praktikoje

Šiandieniniame pasaulyje didžiulių įgaliojimų valdžia tapo beveik visuotiniu reiškiniu. Reikėtų klausti, ar apskritai yra dabartinių visuomenių, kurios remiasi pirmiausia savanoriškais rinkos mainais organizuodamos savo ekonominę veiklą ir kurių valdžia apsiriboja mūsų keturiomis pareigomis.

Turbūt geriausias pavyzdys yra Honkongas - žemės lopinėlis prie kontinentinės Kinijos, mažesnis nei 400 kvadratinų mylių ploto ir turintis maždaug 4,5 milijono gyventojų. Gyventojų tankumas beveik neįtikėtinas - 14 kartų viršijantis gyventojų tankumą Japonijoje ir 185 kartus - Jungtinėse Valstijose. Bet gyvenimo lygis čia vienas iš geriausių Azijoje, nusileidžiantis tik Japonijai ir galbūt Singapūriui.

Honkonge nėra jokių muitų ar kitų tarptautinės prekybos apribojimų

(išskyrus keletą "savanoriškų" apribojimų, primestų Jungtinių Valstijų ir kai kurių kitų stambių kraštų). Čia nėra jokio valstybinio ekonominės veiklos valdymo, jokių minimalaus atlyginimo įstatymų, jokio kainų reguliavimo. Gyventojai gali pirkti iš ko jiems patinka, parduoti kam jie nori, investuoti kaip jie nori, samdyti ką jie nori, dirbti kam jie nori.

Valdžia atlieka svarbų vaidmenį, bet jis apribotas mūsų keturiomis pareigomis, interpretuotomis gana siaurai. Ji saugo įstatymą ir tvarką, teikia paramą kodifikuojant elgesio taisykles, sprendžia ginčus, rūpinasi transportu ir komunikacijomis ir prižiūri pinigų leidimą. Ji aprūpino komunaliniu gyvenamuoju plotu pabėgėlius iš Kinijos. Nors ekonomikai kylant didėjo valstybės išlaidos, jų dalis nacionalinėse pajamose tebėra viena iš mažiausių pasaulyje. Atitinkamai maži mokesčiai netrikdo ekonominius stimulius. Verslininkai nusiskina savo sėkmės vaisius, bet turi pakelti ir savo klaidų bei nesėkmių našta.

Likimo ironija ta, kad Honkongas, karališkoji Didžioji Britanijos kolonija, tapo šiuolaikiniu laisvos rinkos ir ribotos valdžios pavyzdžiu. Jį valdantys britų pareigūnai leido Honkongui suklestėti, nes vadovavosi politika, radikaliai priešinga tai "gerbūvio valstybės" politikai, kuri buvo vedama metropolijos šalyje.

Nors Honkongas yra puikus šiuolaikinis pavyzdys, jis jokia būdu nėra svarbiausias ribotos valdžios ir laisvos rinkos praktikoje pavyzdys. Jo ieškodami turime atsigręžti į praeitį, į XIX amžių. Vienas pavyzdys - tai Japonija pirmuoju trisdešimties metų laikotarpiu po Meidži restauracijos 1867 metais.

Du kiti pavyzdžiai - tai Didžioji Britanija ir Jungtinės Valstijos. Adamo Smitho "Tautų gerovė" buvo viena iš pirmųjų pergalių kovojant su valdžios apribojimais pramonei ir prekybai. Galutinai šis mūšis buvo laimėtas po septyniasdešimties metų. 1846 metais, atšaukus vadinamuosius Javų įstatymus - įstatymus, kuriais buvo nustatyti muitai ir kitokie apribojimai kviečių bei kitokių javų importui. Prasidėjo visiškai laisvos prekybos laikotarpis, kuris tęsėsi iki Pirmojo pasaulinio karo ir užbaigė prieš kelis dešimtmečius prasidėjusį ėjimą prie griežtai ribotos valdžios, kuri, anot Adamo Smitho, kiekvienam Britanijos piliečiui davė "visišką laisvę siekti savo tikslų kaip jis pats išmano ir savo darbštumu bei kapitalu varžytis su bet kuriuo kitu žmogumi ar žmonių sambūriu".

Prasidėjo spartus ekonomikos kilimas. Eilinio piliečio gyvenimo lygis neregėtai išaugo, nors tai išryškino išliekančias skurdo ir vargo sritis, taip jaudinančiai nupieštas Dickenso ir kitų to meto romanistų. Gyventojų skaičius didėjo kartu su pragyvenimo lygiu. Stiprėjo Britanijos galia ir įtaka visame pasaulyje. Ir visą šį laiką vyriausybės išlaidų dalis nacionalinėse pajamose mažėjo - beveik nuo ketvirčio nacionalinių pajamų XIX amžiaus

pradžioje maždaug iki jų dešimtadalio karalienės Viktorijos jubiliejaus metu (1897 m.), kai Britanija pasiekė savo galios ir šlovės viršūnę.

Jungtinės Valstijos yra kitas ryškus pavyzdys. Čia būta muitų, įteisintų garsiaame Alexandero Hamiltono "Report on Manufacturers", kur jis mėgino, visiškai nesėkmingai, atremti Adamo Smitho argumentus laisvos prekybos naudai. Tačiau palyginti su dabartiniais standartais jie buvo visai kuklūs, ir tik nedaugelis kitų valstybės suvaržymų kiek trukdė laisvai prekybai ir verslui viduje ar santykiuose su užsieniu. Iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos imigracija buvo beveik visiškai laisva (buvo ribojama imigracija iš Azijos). Štai ką sako įrašas Laisvės statuloje:

*Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming-shore.
Send these, the homeless, tempest-tossed to me:
I lift my lamp beside the golden door.*

Imigrantai vyko milijonais, ir milijonai jų buvo absorbuoti. Jie suklestėjo, nes jiems buvo leista patiekti savimi rūpintis.

Apie Jungtines Valstijas buvo sukurtas mitas, vaizduojantis XIX amžių kaip plėšikų baronų, šiurkštaus, nesaistomo individualizmo erą. Esą beširdžiai monopolijų kapitalistai išnaudojo neturtinguosius, skatino imigraciją, kad po to imigrantus galėtų negailestingai plėšti. Wall Streetas vaizduojamas kaip sukčių lizdas apgautųjų mieste, kaip kraugerys, siurbiantis paskutinius syvus iš atkaklių Vidurio Vakarų fermerių, kurie išliko nepaisant jiems užkrauto vargo.

Tikrovė buvo visiškai kitokia. Imigrantai ir toliau čion vyko. Pirmieji galėjo būti apgauti, bet neįsivaizduojama, kad milijonai vyktų į Jungtines Valstijas dešimtmetis po dešimtmečio tam, kad būtų išnaudojami. Jie vyko todėl, kad viltys atvykusių prieš juos didžia dalimi pasiteisino. Niujorko gatvės nebuvo grįstos auksu, tačiau sunkus darbas, taupumas ir verslo iniciatyva davė vaisius, kurie buvo net neįsivaizduojami Senajame pasaulyje. Naujai atvykusieji plito iš rytų į vakarus. Kartu su tuo plitimu kilo miestai, didėjo dirbamos žemės plotai. Didėjo šalies gerovė ir našumas, didėjo imigrantų gerovė.

Jeigu fermeriai buvo išnaudojami, kodėl jų taip gausėjo? Žemės ūkio produktų kainos krito. Bet tai buvo sėkmės, o ne nesėkmės ženklas, atspindintis mechanizacijos laimėjimus, dirbamos žemės didėjimą, komunikacijų plėtrą, kurie lėmė spartų žemės ūkio produktų gausėjimą. Ir tai galutinai įrodo pastovus dirbamos žemės kainos didėjimas - ženklas, tikrai nereiškiantis

žemės ūkio nuosmūkio.

Kaltinimas beširdiškumu, išreikštu Williamo H. Vanderbildo, geležinkelių magnato, mesta frazė "Visuomenė - teprasmenga!", neturi jokio pagrindo žinant, kaip suklestėjo labdaros veikla Jungtinėse Valstijose XIX amžiuje. Gausėjo privačių mokyklų ir koledžų; vyko misionieriškos veiklos užsienyje bumai; labdaringos privačios ligoninės, našlaičių namai ir gausybė kitokių institucijų dygte dygo. Beveik visos labdaros ar viešų paslaugų organizacijos, pradedant Gyvulių globos draugija ir baigiant YMCA bei YWCA, pradedant Indėnų teisių asociacija ir baigiant Gelbėjimo armija, - visos jos yra gimusios XIX amžiuje, Savanoriška kooperacija ne mažiau veiksminga organizuojant labdaros veiklą negu organizuojant gamybą pelnui.

Paplitus labdarai, suaktyvėjo kultūrinė veikla - meno galerijos, operos, simfoniniai orkestrai, muziejai, viešos bibliotekos kūrėsi tiek dideliuose miestuose, tiek pasienio miesteliuose.

Valdžios išlaidų dydis yra vienas iš valdžios vaidmens rodiklių. Išskyrus didesnių karų metą, valdžios išlaidos nuo 1800-ųjų iki 1929-ųjų metų neviršydavo 12 procentų nacionalinių pajamų. Du trečdaliai jų buvo išleidžiama valstijų ir vietinių valdžių, daugiausia mokykloms ir keliams. Dar 1928-ais metais federalinės valdžios išlaidos neviršijo 3 procentų nacionalinių pajamų.

Jungtinių Valstijų suklestėjimas dažnai aiškinamas gausiais jų gamtiniais ištekliais ir laisvų plotų buvimu. Žinoma, jie atliko tam tikrą vaidmenį, bet, jeigu jie viską nulėmė, tai kaip paaiškinti Didžiosios Britanijos ir Japonijos suklestėjimą XIX ar Honkongo XX amžiuje?

Dažnai manoma, kad nesikišimo, ribotos valdžios politika buvo tinkama retai apgyvendintoje XIX amžiaus Amerikoje, bet šiurkštinėje urbanizuotoje industrinėje visuomenėje valdžia turinti vaidinti kur kas didesnę, net viešpataujančią vaidmenį. Viena valanda Honkonge išblaškys šį įsitikinimą.

Mūsų visuomenė tokia, kokią ją padarome. Mes galime kurti savo institucijas. Fizinės ir žmogiškosios aplinkybės riboja mūsų pasirinkimo alternatyvas. Bet niekas mums nedraudžia, jei to norime, kurti visuomenę, kur visų pirma savanoriška kooperacija tvarko ekonominę ir kitokią veiklą, kur saugoma ir plečiama žmogaus laisvė, kur valdžia yra savo vietoje, kur ji mums tarnauja, o ne šeimininkauja.

Milton Friedman and Rose D. Friedman. Free to Choose. Avon Books, 1979. p. 1-30.

Vertė Algirdas Degutis